

PAŃSTWO, NARÓD, OJCZYZNA
w dawnej polszczyźnie
Leksykalno-semantyczny opis pojęć

NR 2743

Julia Legomska

PAŃSTWO, NARÓD, OJCZYZNA
w dawnej polszczyźnie
Leksykalno-semantyczny opis pojęć

Redaktor serii: Językoznawstwo Polonistyczne
Olga Wolińska

Recenzent
Stanisław Dubisz

Publikacja będzie dostępna — po wyczerpaniu nakładu — w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Spis treści

Wprowadzenie	9
1. Cele i zakres pracy	9
2. Charakterystyka materiału	12
3. Przegląd badań językoznawczych nad pojęciami społeczno-politycznymi	15
Rozdział I: Perspektywa badawcza	19
1. Lingwistyka kulturowa — język jako zjawisko kulturowe, społeczne i historyczne	19
2. Językoznawstwo kognitywne — język i kultura jako przejawy umysłu ludzkiego	22
3. Semantyka języka naturalnego R.W. Langackera	27
Rozdział II: <i>Państwo</i> w dawnej polszczyźnie	35
1. Etymologia słowa <i>pan</i>	35
2. <i>Pan</i> — ewolucja leksemu w dawnej polszczyźnie	37
3. <i>Państwo</i> — struktura treściowa	41
3.1. [WŁADZA]	41
WŁADZA to PRZEDMIOT	42
WŁADZA to PROCES	47
WŁADZA to ORGANIZACJA	49
WŁADZA to PODMIOT	51
WŁADZA to RELACJA	52
3.2. [CAŁOŚĆ POLITYCZNA]	57
[JEDNOSTKA CAŁOŚCI POLITYCZNEJ]	64
3.3. [BOGACTWO]	70

3.4. [WYSOKA POZYCJA SPOŁECZNA]	71
4. Podsumowanie	74
Rozdział III: <i>Naród</i> w dawnej polszczyźnie	77
1. <i>Naród</i> — etymologia	77
2. Konceptualizacja w leksemie <i>naród</i>	78
2.1. LUDZIE: [WIĘZI NATURALNE]	78
[WIĘZI KRWI]	78
[WIĘZI CZASU]	87
[WIĘZI GATUNKOWE].	88
2.2. LUDZIE: [POSIADANIE WSPÓLNEJ CECHY WYNIKAJĄCEJ Z OCENY]	89
2.3. LUDZIE: [WIĘZI KULTUROWE]	90
[WIĘZI KULTUROWE PROSTE]	91
[WIĘZI KULTUROWE PARADYGMATYCZNE]	92
[WIĘZI KULTUROWE SYNTAGMATYCZNE]	93
2.4. NIE-LUDZIE: [ZWIERZĘTA], [ORGANIZMY OŻYWIONE], [ORGANIZMY NIEOŻYWIONE]	103
2.5. NIE-KONKRETY: [CECHY KATEGORII W KLASYFIKACJI ORGANIZMÓW]	104
3. Podsumowanie	105
Rozdział IV: <i>Ojczyzna</i> w dawnej polszczyźnie	109
1. Najdawniejsza historia słowa <i>ojczyzna</i>	109
2. <i>Ojczyzna</i> — przestrzeń pojęciowa	110
2.1. [DZIEDZICZENIE]	110
[PRZYNALEŻNOŚĆ] i [POCHODZENIE]	116
2.2. [POCHODZENIE] — [MIEJSCE] i [LUDZIE]	119
[ŚRODEK]: [NIE-ŚRODEK]	120
[RUCH]	120
[MIESZKANIE]	122
[U SIEBIE]	124
2.3. [CAŁOŚĆ POLITYCZNA MIEJCA I WSPÓLNOTY]	129
[MIEJSCE] i [WSPÓLNOTA]	129
[ORGANIZM POLITYCZNY]	131
CAŁOŚĆ to DOM	133
[MATKA]	134
[WARTOŚĆ]	136
3. Podsumowanie	138
Synteza	145
Zamiast zakończenia	151

Organizacja leksyki wokół pojęć PAŃSTWO, NARÓD, OJCZYŻNA w dawnej polszczyźnie — wyciąg z badań	153
WŁADZA to U GÓRY, to WIĘCEJ // BARDZIEJ, to Z PRZODU	158
[WŁADZA] — [PRAWO] — [TRADYCJA]	161
[WŁADZA] — [WYSOKA POZYCJA SPOŁECZNA] — [WYSOKA OCENA MORALNA]	165
 Bibliografia	 171
 Summary	 181
 Résumé	 182

Wprowadzenie

1. Cele i zakres pracy

Świadomość narodowa i państwowa, a także wiążąca się z nimi świadomość wspólnej ojczyzny to kategorie historyczne. Ich treść zmienia się w czasie i w przestrzeni (por. K i e n i e w i c z, 1968: 259; S a m s o n o w i c z, 1993: 13). „Nasza współczesność jako nieunikniony punkt odniesienia w badaniu dawnej mentalności dźwiga ryzyko anachronizmu, my stosujemy nasze słownictwo i nasze kryteria do czasu przeszłego” (G i e y s z t o r, 1990: 6). Współcześnie przeciwstawia się ostro pewne pojęcia i koncepcje, podczas gdy człowiek średniowiecza tego nie robił — nie widział przeciwstawności tam, gdzie widzi się ją obecnie. „Królestwo było dla niego elekcyjne, a równocześnie dziedziczne. Król był absolutny — a równocześnie ograniczony. Państwo było jego *regnum*, królestwo — a równocześnie »rzeczą wszystkich«. I państwo było dla niego jednością »Korony Królestwa«, a równocześnie wielością księstw i ziem w skład jego wchodzących” (G r z y b o w s k i, 1970: 50). Współczesna jest też skłonność rozbijania jednokierunkowych modeli wspólnot ludzkich na wiele innych i równoległych — np. wspólnoty polityczne, grupowe, stanowe, terytorialne, religijne (G i e y s z t o r, 1990: 6). Wspólnoty te, niekoniecznie spójne, trwałe, utrzymywane w wybranej epoce przez zbieg różnych okoliczności, nie zawsze od siebie zależnych, zachodziły jedne na drugie i odczuwane były przez swych członków w różnym stopniu nateżenia zależnie od momentu i miejsca w społeczeństwie (tamże).

Celem niniejszego opracowania jest odkrycie sposobu rozumienia pojęć: PAŃSTWO, NARÓD, OJCZYŻNA¹ przez Polaków w wiekach dawnych. W realizacji tego zadania opieram się na informacjach zakodowanych w języku — w dawnej polszczyźnie. Rozprawa ta jest jednocześnie propozycją analizy materiału historycznego z zastosowaniem aparatu kognitywnego, w przeważającej większości prac stosowanego do języka współczesnego. Pojęcia: PAŃSTWO, NARÓD, OJCZYŻNA rozumiem tym samym jako kategorie, w sensie nadawanym temu określeniu przez kognitywistów, a więc jako „psychologiczny sens nazwy”. Stoję przy tym na stanowisku, że język interpretuje świat, a nie tworzy go. Odrzucam zatem pogląd eksperycjalistyczny, negujący istnienie prawego ramienia trójkąta semiotycznego.

Szczegółowej analizie poddane zostaną leksemy, które swymi znaczeniami odsyłały w dawnej polszczyźnie do przywołanych pojęć — *państwo*, *naród*, *ojczyzna*. Metodą analizy definicji słownikowych wyekscerpowanych leksemów oraz ich kontekstów odtworzę siatki pojęciowe, traktowane jako wspólne ustrukturyzowane podstawy doświadczenia, inaczej mówiąc — połączone ze sobą podstawy wiedzy, do których leksemy te stanowią węzły dostępu. Wyłonię jednocześnie drogi, jakimi następuje aktywizacja znaczeń, co wskaże sposób wyprofilowania danego znaczenia. Użyta tu terminologia informuje o zastosowaniu aparatu pojęciowego zaproponowanego przez R.W. Langackera (Langacker, 1987, 1991a, 1991b, 1995, 1998, 2005).

Leksemy: *państwo*, *naród*, *ojczyzna* traktuję jako hiperonimy interesujących mnie pojęć PAŃSTWO, NARÓD, OJCZYŻNA. Mając świadomość umowności takiego podejścia, zaznaczam, że terminu „hiperonim” używam tylko w charakterze pojęciowym. Przyjmuję, że leksemy *państwo*, *naród*, *ojczyzna* reprezentują pojęcia PAŃSTWO, NARÓD, OJCZYŻNA w kształcie właściwym tym pojęciom dla wieków dawnych. Wszak „Historia pojęć nie zawsze pokrywa się z historią nazw” (Tatarski, 1988), dlatego stwierdzenie, że rzeczony leksemy są hiperonimami, traktuję umownie. Ustalenie, jakie leksemy stanowiły hiperonimy odnośnego pola dla polszczyzny wieków przeszłych, nie jest moim celem. Wymagałoby to odrębnych analiz. Mnie interesuje, jak język przez wskazane nazwy odzwierciedla doświadczenie zakreślanych przez nie fragmentów rzeczywistości w czasach dawnych.

Przez „dawną polszczyznę” rozumiem polszczyznę epoki piśmiennej do końca XVI wieku². Na badania wybrałam ten okres, gdyż właśnie wtedy za-

¹ Wersalikami oznaczane są pojęcia, kursywą — leksemy.

² Nie opieram się na przyjętych podziałach na dobę staropolską czy średniopolską co najmniej z trzech powodów. Po pierwsze — materiał przeze mnie zgromadzony stanowi pewien ciąg i podziały wewnętrzne są niepożądane. Po drugie — pochodzi on przede wszystkim ze *Słownika staropolskiego* i *Słownika polszczyzny XVI wieku*, kończy się więc na wieku XVI, przekraczając cezurę doby staropolskiej, dobę średniopolską z kolei „urywa” (zgodnie z tradycją Klemensiewiczowską (Klemensiewicz, 1999) doba staropolska rozumiana jest jako odcinek epoki piś-

częły konstytuować się pojęcia PAŃSTWO, NARÓD, OJCZYŻNA w kształcie bliskim współczesnego, a jednocześnie wciąż jeszcze żywo obecne były pierwotne ich ujęcia. Jest to zatem okres ciekawy, a brak szerszych lingwistycznych badań obszaru ówczesnego języka, odkrywających interpretację interesujących mnie płaszczyzn rzeczywistości.

Państwo, naród, ojczyzna we współczesnej polszczyźnie reprezentują pojęciowo wyodrębnione klasy zjawisk rzeczywistości pozajęzykowej różne od klas wyznaczanych przez myślową interpretację świata polskiej społeczności do XVI wieku. Współcześnie określa się je jako „słowa sztandarowe” (Pisarek, 2002)³, „wyrazy ważne” (Pisarek, 2001), „pojęcia flagowe” (Pisarek, 1989), „symbole polityczne” (Lasswell, Leites, 1949, za: Pisarek, 2002), „symbole kolektywne” (Fleischer, 1996) czy „megasłowa” (Osborne, 2002). Przez swe nacechowanie dodatnie bądź ujemne wyrażają pojęcia pozytywne lub negatywne. Pierwsze zwane są *miranda* i, jako „to, co należy podziwiać”, reprezentują różne wartości. Drugie to *kondemnanda*, które, jako „to, co należy potępiać”, reprezentują antywartości (Pisarek, 2002: 7). Nie ma wątpliwości, że analizowane w niniejszej pracy pojęcia i odsyłające do nich leksemy zaliczane są współcześnie do pojęć pozytywnych. Wskazują na to m.in. wyniki badań W. Pisarka, który na liście 54 słów oznaczających „treści najlepsze, najpiękniejsze i najwartościowsze”, ułożonej w kolejności częstości wybierania ich przez respondentów, wyrazy: *państwo, naród, ojczyzna* umieścił (odpowiednio) na pozycji: 27., 20., 11. (Pisarek, 2002: 26—27). Jak widać, słowa te w ogólnej hierarchii sztandarowości zajmują znaczące miejsca.

Wpływa na taki stan rzeczy ścisły związek znaczeniowy owych słów ze sferami życia zawsze ważnymi dla człowieka, „tworzącymi podstawową siatkę pojęciową dla ludzkiej orientacji w świecie” (Tokarski, 2001: 353). Związek ten rodzi łączenie się z konkretną treścią realnoznaczeniową tych leksemów również elementów emocjonalnych i wartościujących. J. Puzynina analizę słów: *naród, społeczeństwo, państwo, kraj* umieszcza w jednym rozdziale zatytułowanym „Ważne polskie słowa” (Puzynina, 1997a: 382—395), obok analiz przykładowych leksemów: *tolerancja, przyjaźń, męstwo, prawda*.

Swoimi badaniami mam zamiar przyczynić się do lepszego zrozumienia sposobów konceptualizacji zjawisk, do których odsyłają leksemy *państwo, na-*

---

miennej od około połowy XII wieku do przełomu wieków XV/XVI, natomiast jako górną granicę doby średniopolskiej Z. Klemensiewicz wskazuje ósme dziesięciolecie XVIII wieku (tamże)). Na określenie „dawna polszczyzna” zdecydowałam się ponadto — i to jest trzeci powód — ze względu na świadomość różnego cezurowania w literaturze faz rozwojowych polszczyzny (por. m.in. Dubisz, 2002, s. 15—24, fragment zatytułowany: *Periodyzacje dziejów języka polskiego*).

³ W. Pisarek tak definiuje ten termin: „Słowa sztandarowe to wyrazy i wyrażenia, które z racji swojej wartości denotacyjnej i konotacyjnej, a zwłaszcza emotywnej, nadają się na sztandary i transparenty, a więc do roli *x* lub *y* w strukturach typu *Niech żyje x! Precz z y!*” (Pisarek, 2002: 7).

ród, ojczyzna w dawnej polszczyźnie. Pragnę odsłonić istniejące już wówczas — choć w innych zakresach niż dziś — skomplikowanie i niejednoznaczność zjawisk, do których odnoszą się charakteryzowane nazwy. Uczynię to poprzez rekonstrukcję ich struktury treściowej oraz odsłonięcie bogactwa kręgów semantycznych, które wokół siebie skupiają. Pokrywają one rozległą przestrzeń pojęciową bez ostrych granic zewnętrznych. Podziały wewnątrz niej cechują się zmiennością, a pomiędzy wyodrębnionymi w niej podklasami znaków (reprezentującymi rozmaite sposoby ujmowania oraz konceptualizacji treści nadrzędnej, łączącej) zachodzą różne typy relacji.

Analizy materiału językowego poprzedza rozdział poświęcony zaprezentowaniu stosowanej metodologii badawczej. Zreferowane są w nim ogólnie myśli lingwistyki kulturowej oraz podstawowe teoretyczne założenia językoznawstwa kognitywnego. W końcowej części tego rozdziału przedstawiona jest koncepcja semantyki języka naturalnego R.W. Langackera, z której najwięcej czerpie metoda przyjęta w niniejszych badaniach.

Podstawowe pytanie, jak ujmowano PAŃSTWO, NARÓD i OJCZYZNĘ, znajduje odpowiedź w trzech kolejnych rozdziałach analitycznych. Staram się w nich odkryć dziedziny doświadczenia, z jakimi łączono badane pojęcia, oraz sposoby ich porządkowania. W tym celu metodą analizy semazjologicznej zostaje zrekonstruowana struktura znaczeniowa leksemów *państwo* (rozdział II), *naród* (rozdział III) i *ojczyzna* (rozdział IV).

W części zatytułowanej *Synteza* zestawiam wnioski wyciągnięte w poszczególnych rozdziałach oraz werbalizuję końcowe tezy, mające w nich podstawę i poparcie.

Zamykająca pracę część zatytułowana *Zamiast zakończenia* obejmuje refleksje nasuwające się po badaniach oraz wskazanie perspektyw badawczych. Wyodrębniający się w tej części obszerniejszy paragraf, zawierający zarys koncepcji przeprowadzonych przeze mnie badań onomazjologicznych pojęć PAŃSTWO, NARÓD, OJCZYŻNA, których charakterystyki niniejsza książka nie objęła, stanowi rozwinięcie jednej z nich. Ostatnie strony prezentują analizy leksyki organizującej wybrane przestrzenie semantyczne wokół tytułowych pojęć.

2. Charakterystyka materiału

Bazę materiałową stanowią słowniki etymologiczne oraz słowniki historyczne języka polskiego, rejestrujące polszczyznę do XVI wieku. Materiał językowy poddawany analizie został wyekscerpowany z następujących słowników:

- *Słownik etymologiczny języka polskiego* A. Brücknera (skrót: SeBr),
- *Słownik etymologiczny języka polskiego* F. Sławskiego (skrót: SeSł),

- *Etymologiczny słownik języka polskiego* A. Bańkowskiego (skrót: SeBań),
- *Słownik etymologiczny języka polskiego* W. Borysia (skrót: SeBo),
- *Słownik staropolski* (skrót: Sstp),
- *Słownik polszczyzny XVI wieku* (skrót: SXVI),
- *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego* (skrót: SKoch).

Zasadniczy trzon zgromadzonej na potrzeby niniejszej pracy leksyki wraz z jej kontekstami, w jakich występuje, pochodzi w pierwszej kolejności z SXVI, w mniejszym stopniu z Sstp. Ten ostatni, obejmujący wyrazy polskie zapisane przed 1500 rokiem (zebrane z rękopisów wydrukowanych — Sstp/Wstęp/VI), nie posiada tak szerokiej dokumentacji, jak SXVI. Biorąc pod uwagę liczbę i tematykę zabytków z XIV i XV wieku, fakt ten nie dziwi. Dlatego zebrany z Sstp materiał ilościowo ustępuje temu, który został wyekscerpowany z SXVI. Ów słownik każde wyodrębnione znaczenie czy odcień znaczeniowy ilustruje bogatym materiałem egzemplifikacyjnym, w założeniu redaktorów pochodzącym z w miarę różnorodnych źródeł. Jak wiadomo, słownik nie został zamknięty, wiele leksemów nie zostało jeszcze opracowanych. Poprzestałam jednak na ekscerpcji materiału wyłącznie ze słowników, gdyż leksemy *państwo*, *naród*, *ojczyzna* znajdują się w już wydanych tomach.

Konieczna jest w tym miejscu pewna uwaga: świadomie zdecydowałam się na zebranie materiału ze słowników, a nie z tekstów, gdyż celem moim jest próba rekonstrukcji w miarę pełnych i wielostronnych sposobów ujmowania tytułowych pojęć, a jednocześnie pokazanie tych najsilniej skonwencjonalizowanych ich obrazów. Słowniki zapewniły mi materiał ciekawy i różnorodny, dając ponadto możliwość uwzględnienia użyć słabo poświadczonych (te są dla mnie też istotne, gdyż pokazują propozycje konceptualizacji możliwej — i choć nie utrwalonej w języku, to odkrywającej szukanie nowych dróg w procesie nazywania (por. K l e s z c z o w a, 2001a: 93).

Każdy przytaczany za słownikiem cytat opatrzony jest informacją o źródle (słowniku), z jakiego został odnotowany, oraz o zabytku, z którego pochodzi. Zachowałam jednocześnie skróty stosowane w wykorzystanych słownikach, których rozwiązanie znajduje się tamże.

W cytatach ze słowników historycznych nie odtwarzałam wiernie grafii dawnej polszczyzny, aby uczynić wywód bardziej czytelny. Przy transkrypcji przykładów z Sstp i SXVI zachowałam taką interpunkcję, jaka została zastosowana w słownikach, za którymi przytaczam przykłady. Nie uwspółcześniłam też pisowni w zakresie używania małych i wielkich liter. Ze względów technicznych zrezygnowałam ze stosowania znaku *s* długiego (*ſ*).

W ustalaniu wartości semantycznej analizowanych leksemów opieram się przede wszystkim na zamieszczonych w odpowiednich hasłach definicjach — wówczas odnotowuję, z którego słownika pochodzi przywołana w pracy definicja. Analizie poddaję ponadto wszystkie konteksty badanych wyrazów, które w słownikach występują jako materiał egzemplifikacyjny. Te drugie stanowią dla

mnie szczególną wartość: dokonywana przeze mnie semantyczna charakterystyka badanych leksemów musi uwzględniać szerokie spektrum składników znaczeniowych, nie może ograniczać się do minimalnych zestawów cech wystarczających i koniecznych, gdyż zgodnie z założeniami pracy jej celem jest nie tylko wyróżnienie klasy denotatów związanych z daną nazwą, lecz przede wszystkim „zdanie sprawy z wszystkich możliwych aspektów interpretowania rzeczywistości przez mówiących danym językiem” (T o k a r s k i, 1996: 98). Tymczasem „zwykle akceptowane i stosowane praktycznie w opracowaniach leksykograficznych jest założenie ograniczenia się w opisie semantyki wyrazu do cech wystarczających i koniecznych” (B a r t m i ń s k i, T o k a r s k i, 1986: 80). Świadomość przyjętej praktyki leksykograficznej każe mi oprzeć się w ustalaniu wartości semantycznej opisywanych leksemów nie tylko na zamieszczonych w odpowiednich hasłach definicjach, ale także na obserwacji materiału egzemplifikacyjnego. Podając własne definicje znaczeń leksemów (ustalone na podstawie analizy definicji słownikowych i obserwacji kontekstów), wykorzystuję własną kompetencję językową. W kilku wypadkach opieram się na *Słowniku języka polskiego* pod redakcją M. Szymczaka⁴ (przy czym nie wydawało mi się zasadne sygnalizowanie tego za każdym razem). Analizując materiał egzemplifikacyjny, szczególną uwagę zwracam na struktury frazeologiczne i przysłowia. Śledzę również łączliwość wyrazu hasłowego z poszczególnymi wyrazami lub ich klasami. W tych działaniach szczególnie pomocny był SXVI, który w częściach semantycznych haseł zawiera wyodrębnione rubryki znaczeniowe, składające się m.in. z odredakcyjnych uwag o łączliwości wyrazu hasłowego i części frazeologicznej. W tej ostatniej redaktorzy z założenia (SXVI/Wstęp/XXXVII) chcieli przedstawić frazeologię utartą lub taką, dla której proces leksykalizacji przynajmniej się zaczynał. „Decyzja uznania połączenia frazeologicznego za odpowiadające tym rygorom zależy od częstotliwości połączenia, zakresu jego użycia, wreszcie od późniejszych losów połączenia” (tamże). W słowniku rozróżniane są następujące struktury frazeologiczne: przysłowia, frazy, zwroty, wyrażenia przyimkowe. Jeżeli w trakcie wywodu mówię o odnotowanych przez SXVI strukturach frazeologicznych, kryje się pod tym treść wyłożona przez redaktorów SXVI (SXVI/Wstęp/XXXVII—XXXIX).

Przeprowadzone wnioski dokonane zostały zatem w dużej mierze na podstawie kontekstów. Mam przy tym świadomość, że w części są one tłumaczeniami. Istnieje zatem niebezpieczeństwo, że uzyskany tą drogą obraz może być w jakimś stopniu „przekalkowany”. Trzeba jednak pamiętać, że pisarz tworzy tekst z myślą o czytelniku i musi pozostać w zgodzie ze sposobem jego myślenia (por. K l e s z c z o w a, 2001a: 93). Innymi słowy, wartość tłumaczeń leży w konieczności ich przystawalności do systemu pojęciowego czytelnika. Znaczące są tu słowa prawnika i historyka, specjalisty z zakresu prawa państwo-

⁴ *Słownik języka polskiego*. Red. M. S z y m c z a k. T. 1—3. Warszawa 1982.

wego oraz historii doktryn politycznych, K. Grzybowski: „Zastosowano do opisu państwa i społeczeństwa polskiego pojęcia wytworzone przez tamto [rzymskie — J.L.] państwo i społeczeństwo. O ile rzymska terminologia odpowiadała rzeczywistości polskiej, o ile nagięła ją do pojęć tej rzeczywistości nie w pełni odpowiadających? [...] Pisarz średniowieczny, stosując polityczne i prawne pojęcia literatury klasycznej łacińskiej do swego społeczeństwa, dokonywał w nich selekcji. Wybierał z nich i stosował te, które, jak sądził, odpowiadały w jakimś stopniu temu, co widział wokoło siebie. Wyrażał przy ich pomocy rzeczywistość, w której żył, nagięła je nieraz do tej rzeczywistości, ale przecież ona była przedmiotem, który opisywał; można mu w pewnym stopniu zaufać, że tak właśnie wyglądała rzeczywistość” (G r z y b o w s k i, 1970: 17—18).

3. Przegląd badań językoznawczych nad pojęciami społeczno-politycznymi⁵

Zagadnienia państwa, narodu i ojczyzny, jako związane bezpośrednio z problematyką społeczną i moralną, stanowią przedmiot żywego zainteresowania językoznawców. Powstałe do tej pory opracowania dotyczące tych kwestii skupiają się przeważnie na polszczyźnie współczesnej. Zjawiska te badane są z różnych punktów widzenia, z różnych pozycji metodologicznych — inny jest więc charakter stawianych pytań, i, w związku z tym, otrzymywanych odpowiedzi.

Najmniej uwagi poświęca się państwu — być może dlatego, że zestaw cech charakterystycznych leksemu *państwo* jest współcześnie w zasadzie ustabilizowany (P u z y n i n a, 1997b: 391), a regulacje prawne dotyczące tego fragmentu rzeczywistości przyczyniają się do utwierdzenia jego ostrości pojęciowej. Wchodzić tu może również w grę fakt stwierdzony przez W. Pisarkę, że spośród trzech badanych w tej pracy pojęć PAŃSTWO cechuje się najniższym stopniem nasycenia sztandarowością (przez niektórych respondentów wybierane jako *miranda*, przez innych — jako *kondemnanda*) (P i s a r e k, 2002: 33). Z analiz poświęconych leksemowi *państwo*, funkcjonującemu w dobie nowopolskiej, wymienić należy propozycję sposobu jego przedstawienia w słownikach ogólnych języka polskiego podaną przez J. P u z y n i n ę (1996, 1997). Trzeba zaznaczyć, że badaczka wykorzystuje do swych analiz pojęcia i terminy lingwistyki kognitywnej. Nie można pominąć też pracy A. K o p e r (1993), w głównej mierze opierającej się na materiałach prezentujących szeroko rozu-

---

⁵ Interesują mnie tu jedynie opracowania, które bezpośrednio dotyczą kwestii związanych z państwem, narodem i ojczyzną.

miane „głosy w dyskusji” nad istotą i kształtem państwa. L. Bednarczuk (2002) rozpatruje z kolei najstarsze związki frazeologiczne wyrazu *pan*, natomiast analizy pola semantycznego ‘państwo’ na materiale średniopolszczyzny dokonuje A. Kudra (1997). L. Bednarczuk i A. Kudra badają dawną polszczyznę, czynią to jednak z innego metodologicznie punktu widzenia niż przyjęty w niniejszej rozprawie — np. A. Kudra wykorzystuje teorię pól znaczeniowych i teorię semową.

Zagadnieniu narodu poświęca wiele miejsca w swych pracach J. Puzynina (1996, 1997a, b, 1998). Bada ona strukturę semantyczną leksemu *naród* w XX-wiecznej polszczyźnie, stosując metodę profilowania (Puzynina, 1998). Jako efekt analizy kognitywnej proponuje opis słownikowy *narodu* dla doby nowopolskiej (Puzynina, 1997b). Autorka pisze też o różnych ujęciach narodu w myśli polskiej ostatnich trzech wieków (Puzynina, 1997a), przedstawiając naród jako wspólnotę polityczną i naród w koncepcji kulturowo-ideologicznej. W rozważaniach tych porusza również kwestię języka w polskiej myśli o narodzie w wiekach XVIII—XX. Relacjami: język — naród zajmują się też J. Bartmiński (1996) i A. Furdal (1992, 1997, 2000). Ten ostatni łączy to zagadnienie z problemem praw człowieka (Furdal, 1992). Szeroko interesuje go ponadto problem miejsca języka i kultury narodowej we wspólnej Europie (Furdal, 1997, 2000). Do wspomnianej tematyki zaliczyć można również uwagi tego badacza poświęcone hymnowi jako elementowi kultury narodowej (Furdal, 1999).

W grupie omawianych badań mieszczą się m.in. analizy, które łączą zagadnienie narodu z problematyką stereotypów narodowych. Literatura lingwistyczna jest tu bogata. W tym miejscu poprzestanę na przywołaniu kilku prac. Ze starszych publikacji należy wymienić artykuł K. Piskowej (1976), opisujący konotacje semantyczne nazw niektórych narodowości. Z nowszych badań szczególną uwagę w kontekście niniejszej rozprawy przykuwają te, których autorzy zwracają się ku przeszłości. Mam tu na myśli m.in. prace A. Niewiary (1998, 2000), która analizuje stereotypy narodowości, opierając się na pamiętnikach XVI—XIX-wiecznych. Na uwagę zasługuje też m.in. artykuł J. Szadury (1993) — autorka, prześledziwszy kształtowanie się rozumienia polskości w ciągu wieków, skupia się na prezentacji zestawu cech stereotypowych Polaka lat 1989/1990. Podawane cechy wyławia z przeprowadzonej ankiety.

Wydaje się, że w omawianym kręgu zainteresowań mieszczą się również badania H. Popowskiej-Taborskiej (1999). Dotyczą one sposobów, jakimi w etnonimach słowiańskich dokonywała się autoidentyfikacja grupy etnicznej. Autorka odwołuje się w ich charakterystyce do opozycji „swój — obcy”. Przywołując badania nazw etnicznych i geograficznych, należy uwzględnić również uwagi S. Dubisza, odnoszące się m.in. do różnych koncepcji interpretacji etnonimu *Słowianin* — *Słowianie* czy etymologii oraz dalszych losów

plemiennej nazwy *Polanin* — *Polanie* (Dubisz, 2002: 87—93, 64—65). Inny charakter wniosków wyciąganych z analizy onomastyki prezentują m.in. prace W. Mańczaka (1992a, 1992b).

Odmienny charakter od przywołanych tu publikacji poruszających zagadnienia narodu ma artykuł M. Tełus (2000). Dokonana przez autorkę analiza tekstów polskich, niemieckich i angielskich daje odpowiedź na pytanie o zabiegi konstrukcji narodowego „my” przez formacje kulturowe, organizujące się wokół pojęcia („konceptu”) NARODU. Rozważania prowadzą autorkę do konstatacji, które świadczą m.in. o łączeniu pojęć NARÓD i OJCZYŻNA: „[...] moralnym wątpliwościom, które mogłyby się wiązać z postawą »miłość do grupy, której się jest członkiem (czyli miłość do samego siebie)«, zapobiega podwyższenie stopnia abstrakcji obiektu »miłości« — od NARODU do OJCZYŻNY” (Tełus, 2000: 283).

Z prac poświęconych zagadnieniu ojczyzny należy przywołać przede wszystkim analizy A. Wierzbickiej (1999) i J. Bartmińskiego (1986, 1990a, 1993a, 1993b). A. Wierzbicka, traktując „ojczyznę” jako klucz do historii i kultury, odkrywający odrębność narodowych tradycji i kulturowych doświadczeń, podejmuje się opisu leksemów: *ojczyzna*, *Heimat*, *Vaterland* i *rodina* naturalnym metafęzykiem semantycznym, opartym na uniwersalnych prostych elementach znaczeniowych. Taki sposób analizy daje możliwość porównania ponad uwikłaniami kulturowymi pojęcia czy pojęć, do którego//do których odsyłają wskazane leksemy. Wśród prac J. Bartmińskiego szczególnie uwagę zwraca dokonana charakterystyka OJCZYŻNY (Bartmiński, 1993a). Badacz odkrywa, głównie metodą analizy ankiet i tekstów, podstawowe dla polszczyzny składniki tego pojęcia oraz pokazuje sposoby ich profilowania. Szczególnie dokładnie przedstawia czasy romantyzmu i współczesności. Zagadnieniu ojczyzny poświęcona została m.in. konferencja „Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich”. Jej pokłosiem jest tom pod tym samym tytułem, mieszczący, obok przywołanej pracy J. Bartmińskiego, także omówienie przez A. Kłoskowską (1993) ankiety PATRIA, przeprowadzonej wśród lubelskich studentów na przełomie 1991/1992 roku.

Pragnąc uniknąć sytuowania w którejś z trzech zaprezentowanych grup opracowań, dotyczących kolejno państwa, narodu i ojczyzny, na końcu przywołuję prace wiążące się zagadnieniowo z badanymi w niniejszej rozprawie pojęciami. Zaliczyć tu można rozważania K. Handke (1993) poświęcone regionowi, opisywanemu w połączeniu z symboliką środka. Badaczka pokazuje, jak wykładniki językowe wpisują się w przestrzeń społeczną i budują relacje przestrzenne (i hierarchiczne). Bez wątpienia z poruszaną tu przeze mnie problematyką łączą się też pojęcia LUD i PATRIOTYZM, których analizy (Karlak, 1993; Bartol-Jarosińska, 1993), jak i kilka wcześniej wspomnianych zawiera publikacja *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, wydana w 1993 roku pod redakcją J. Bartmińskiego i M. Mazur-

k i e w i c z - B r z o z o w s k i e j, zbierająca wyniki pierwszego etapu prac nad polskim słownikiem aksjologicznym.

W 2001 roku zainicjowane zostało przedsięwzięcie pt. „Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej”. Podsumowaniem pierwszego etapu badań jest tom zatytułowany *Język — polityka — społeczeństwo. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej* (zob. D u b i s z, P o r a y s k i - P o m s t a, S ę k o w s k a, red., 2004), przedstawiający m.in. różne metody opracowywania materiału leksykalnego, w tym diachroniczne opisy ewolucji znaczeń. Podstawę chronologiczną tych analiz stanowi jednak okres Oświecenia, zatem czasy późniejsze niż badane przeze mnie. Warto w tym miejscu odesłać Czytelnika do opracowanego przez E. Sękowską i zamieszczonego na końcu wymienionej publikacji fragmentu „Język — słownictwo — polityka. Wybrana literatura przedmiotu za lata 1998—2003” (D u b i s z, P o r a y s k i - P o m s t a, S ę k o w s k a, red., 2004, s. 251—253).

Analizy przedstawione w niniejszej rozprawie metodologicznie są najbardziej zbliżone do prac J. P u z y n i n y (1996, 1997b, 1998). Zastosowała ona metodę profilowania m.in. do opisu leksemów: *naród, społeczeństwo, państwo, kraj*. Badania tej autorki prezentują sposób bardziej adekwatnego opisu wyrazów nastęrczających językoznawcom w analizach różnego typu trudności, na przykład słów, których nie można uznać za polisemiczne w tradycyjnym znaczeniu (jak *naród*). Metoda profilowania, jak zauważa badaczka, z czym się zgadzam, wydaje się bardzo dogodnym narzędziem lingwistycznych analiz wielu pojęć silnie uwikłanych kulturowo. A takimi właśnie są NARÓD, PAŃSTWO, OJCZYŻNA. Pragnę jednocześnie zaznaczyć, że badania tu prezentowane nie są dublowaniem analiz dokonanych przez J. Puzyninę, gdyż autorka z wykorzystaniem aparatu badawczego kognitywizmu opisuje, po pierwsze, rozumienie wymienionych leksemów w innych płaszczyznach czasowych — skupia się szczególnie na analizach języka doby nowopolskiej; po drugie, zajmuje się wyłącznie znaczeniami wchodzącymi w zakres problematyki polityczno-społecznej. W niniejszej pracy stosuję narzędzia semantyki kognitywnej do materiału historycznego. Ponadto oglądowi poddaję pełny wachlarz znaczeń leksemów *państwo, naród, ojczyzna* w wiekach najdawniejszych, spodziewając się, że pozwoli to naświetlić i umotywić ich późniejsze przeobrażenia znaczeniowe. Książka wpisuje się zatem w nurt lingwistycznych badań dawnej polszczyzny i prezentuje jednocześnie odmienne podejście do semantyki historycznej.

Julia Legomska

**STATE, NATION, HOMELAND
in former Poland
A lexical-semantic description of notions**

S u m m a r y

The research aim of this work is to examine the way of understanding the notions of STATE, NATION, HOMELAND by Poles in old centuries (until 16th century). In doing so, the author of the text bases on the information coded in the language — in the former Polish language. At the same time, she proposes the analysis of the historical material with the use of a cognitive instrument applied to the contemporary language in the majority of works.

A detailed analysis covers lexemes which, by their meanings, referred to the notions of STATE, NATION, HOMELAND in the former Polish language. By means of analysis of dictionary definitions of excerpted lexemes and their contexts, notion networks are reconstructed, treated as joint structuralised bases of experience, or in other words, the bases of knowledge interconnected with one another to which the very lexemes constitute the point of access. At the same time, the ways of meaning activation are revealed, which points to the way of profiling a given meaning.

Julia Legomska

ÉTAT, NATION, PATRIE
dans l'ancien polonais
La description lexico-sémantique des notions

R é s u m é

L'objectif de notre étude est de décrire la manière de compréhension des notions ÉTAT, NATION, PATRIE par les Polonais des siècles passés (jusqu'au XVIe siècle). Dans la réalisation de ce but nous basons sur des informations codifiées dans la langue — l'ancien polonais. La dissertation est également une proposition de l'analyse du matériel historique grâce à la théorie cognitive, dans la majorité des cas employée à l'analyse de la langue moderne.

Nous soumettons à une étude minutieuse des lexèmes, qui par leur signification évoquaient les notions mentionnées : ÉTAT, NATION, PATRIE. Grâce à une analyse des définitions du dictionnaire des lexèmes extraits et leurs contextes nous reconstruisons des réseaux sémantiques, conçus comme des bases structurées et communes des expériences, autrement dit des bases de connaissances communiquant auxquelles ces lexèmes constituent des noeuds d'accès. Nous accusons également des chemins par lesquels les significations s'activent ce qui montre la façon de préciser la signification.

Na okładce
Kronika Macieja Strykowskiego niegdyś w Królewcu drukowana
ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku

Redaktor: Wiesława Piskor
Projektant okładki: Paulina Tomaszewska-Ciepły
Redaktor techniczny: Barbara Arenhövel
Korektor: Mirosława Żłobińska

Copyright © 2010 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-1879-0

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 11,5. Ark. wyd. 14,0.
Papier offset. kl. III, 90 g   Cena 21 zł

Łamanie: Pracownia Składu Komputerowego
Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego
Druk i oprawa: SOWA Sp. z o.o.
ul. Hrubieszowska 6a, 01-209 Warszawa